

УДК 340.1

КОНЦЕПТ ДОГОВОРУ У ПЕРІОД РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Зореслав ЮДІН,

кандидат юридичних наук, доцент, докторант
Національного університету «Одеська юридична академія»

SUMMARY

The article deals with the problem of determining the content of the concept of pact in the Christian doctrine of the early Middle Ages. Particular attention is paid to the Decree of Gratian and works of the Fathers of the Church on the characteristics of the pact.

Key words: contract, promise legal contractivism, legal doctrines of the Middle Ages.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються проблеми визначення змісту концепту договору в християнській доктрині раннього Середньовіччя. Особлива увага приділяється Декрету Граціана та працям Отців церкви щодо сутності та властивостей договору.

Ключові слова: договір, обіцянка, правовий контрактивізм, правові вчення Середньовіччя.

Постановка проблеми. Юридичний образ Середньовіччя є надзвичайно строкатим. Це зумовлено не лише тим, що впродовж V–VIII ст. на території Західної Європи відбувається інкорпорація римської юриспруденції до варварських правопорядків (інколи цей процес називають «барбаризацією римського права»), чи тим, що римське право «університетської доби» XI–XII ст. стає вагомим інструментом в політичній боротьбі, зокрема відомому протистоянні Фрідріха Барбароси з католицькою церквою, але й тим, що змінюється сам характер правового мислення, відбувається його переорієнтація на пошук абстрактних концептів, систематизацію й упорядкування. Значною мірою це впливає і на динаміку договірної проблематики. Знову ж таки, як і за доби Античності, Середньовіччя так само використовує поняття договору у двох іпостасях – соціально-політичній і суто юридичній, хоча із забуттям політико-правової спадщини Аристотеля перша іпостась значно поступаєть другій. Особливий практичний інтерес у зв'язку з цим становить доба раннього Середньовіччя, в якій концепт договору поступово починає переосмислюватися з урахуванням особливостей християнського світогляду, що започатковує нову сторінку в розвитку правового контрактивізму.

Актуальність теми. Проблема права правових вчень раннього Середньовіччя, а особливо договірних теорій цієї доби, нечасто стає предметом уваги науковців. Між тим, можна відзначити роботи Г.В. Мальцева, Д.Ю. Полднікова, А.С. Кравцова, В.Є. Плешкова та ін.

Отже, **метою статті** є розгляд основних ідей раннього християнства щодо морально-етичного та правового виміру договору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Раннє Середньовіччя відходить від античної традиції сприйняття договору як складової соціально-політичного життя, повертаючи його радше в пік морально-етичної та правової площини. Необхідно, втім, зауважити, що це значною мірою є заслугою католицької церкви, яка не перейняла своєрідного «договірного» підходу до відносин між людьми і Богом, характерного для Старого Заповіту, який, по суті, містить цілу низку локальних договорів, присвячених різним аспектам побуту і етичного життя стародавніх юдеїв, за якими встановлювався принцип взаємної відповідальності, що іноді називають «сакральним контрактualізмом» [1, с. 206]. Ані давньогрецьке слово *διαθήκη*, ані латинське *testamentum*, які означали «заповіт» у Євангелію, перестали використо-

уватися для опису міжособистісних стосунків. У нових європейських мовах похідні від лат. *testamentum* іменники також не стосуються договірних зобов'язань і пов'язані з одностороннім розпорядженням своїм майном на випадок смерті. Абсолютно ідентична ситуація склалася і зі слов'янськими мовами, включно з українською. З одного боку, це витісняє ідею консенсусу і договору зі сфери політичного дискурсу, де вона виявляється надлишковою; з іншого – юридичні розробки поняття договору починають утворювати цілісну теорію.

На ці обставини справедливо звертає увагу Д.Ю. Полдніков, коли показує, що для Дигестів Юстиніана, а також в докласичний період римського права, в цілому, не існувало особливої потреби у виробленні загального поняття договору, тоді як надзвичайно плюралістичне правове життя середньовіччя однозначно вимагало систематизації і упорядкування, адже інакше було практично неможливо забезпечити юридичний супровід відносин між представниками розрізнених соціальних фракцій [2, с. 155–156]. І дійсно, історія середньовічного європейського права – це, передовсім, історія боротьби за інвестиру, а також історія різних правових режимів – церковного права, королівського права, міського права, цехового права тощо [3]. Утім, незважаючи на те, що розквіт середньовічної правової науки припадає на XII ст., варто розуміти, що раннє Середньовіччя так само становить напрочуд цікавий з точки зору аналізу ідеї договору період.

Справа в тому, що раннє Середньовіччя практично не використовує класичне римське право у тому вигляді, в якому воно постане перед глосаторами у XII ст. Незважаючи на відому юридичну досконалість формул, які містилися в Дигестах Юстиніана, набагато більш вагомими джерелами права того часу стали Святе Писання і Святе Передання, які за багатьма аспектами розходилися з тим загальним підходом, який було вироблено в римській юриспруденції.

Передовсім, це стосувалося самого концепту зобов'язання, що лежить в основі поняття договору. На відміну від римської юриспруденції, яка не визнавала юридичної сили навіть за всіма типами договорів, католицьке канонічне право базувалося на принципі непорушності обіцянки і гріховності обману. Це зумовило своєрідну зміну парадигми в розумінні договору, внаслідок чого аж до початку XII ст. договори сприймаються переважно в площині морально-етичних настанов католицької

церкви. Фундаментом цієї зміни парадигм слугували, безумовно, ті релігійні ідеї, які визначали християнське ставлення до людських взаємин, що мало своє безпосереднє вираження в текстах Святого Писання, зокрема:

– заклик до чесної поведінки, дотримання даних обіцянок, засудження клятв і обману ближнього (Мф 5.33–37);

– розв'язання будь-яких спорів між християнами полюбовно, за посередництвом Церкви (єпископа) (Мф 18.15–17);

– засудження користолюбства як несумісного зі служінням Господу (Мф 6. 24; Лк 16, 13) і з «багатством благоді» (Еф 3.8; Рим 2.4);

– схвалення чесної праці і плати за таку працю (Мф 10.9–10; 1 Кор 9.14; 1 Тим. 5.18);

– засудження формалізму і буквализму (1 Кор 3.6);

– засудження лихварства як такого, що по суті полягає в торгівлі часом, а час належить лише Господу.

Ці та інші морально-релігійні принципи лягли в основу і розуміння договорів. Зокрема, вони були в більш чіткій та зрозумілій формі інкорпоровані до найвпливовішого джерела права ранньої християнської доби – Декрету Граціана. За значущістю для формування правових вчень цей документ можна було ставити в один ряд із Дигестами Юстиніана, тому його аналіз з точки зору розвитку концепту договору в християнській правовій традиції є надзвичайно важливим. Однак при цьому варто мати на увазі особливість правового життя суспільств тієї доби. Для сучасних правових культур із чітким розмежуванням права та моралі може здатися дивним, що тексти Декрету Граціана оперують як синонімами словами, що явно стосуються різних модусів людської поведінки: *sermo, votum, promissio, iuramentum* – усі ці дієслова можна перекласти як «обіцяти», однак перше і друге явно тяжіє до юридичної форми, тоді як третє і четверте – до морально-етичної. Декрет Граціана, втім, складно розглядати як цілісний збір правил чи норм ранньої єпископської церкви; радше це був збірник листів, трактатів, папських настанов тощо, які майже жодним чином не були систематизовані, і найбільш вагомим, з точки зору юриспруденції, його частини – це праці отців Церкви та їх послідовників [4].

Утім, навіть незважаючи на вагомість Декрету Граціана, а також його часткове базування на принципах та ідеях римського права, про договори та суміжні поняття (пакти, угоди, контракти, домовленості тощо) католицькі теологи, і не тільки вони, аж до XII ст. пишуть вкрай нечасто і поверхнево, що в цілому демонструє систему пріоритетів церковних мислителів, для яких міжособистісні стосунки вірян, як правило, перебувають за межами інтересів. Договори у більшості випадків стосуються обміну благами, що очевидно належить світу гріховному, тоді як у стосунках вірян з Богом жодної потреби у контрактах чи угодах немає [5, с. 112–113].

За великим рахунком, лише Амвросій Медіоланський виявився чи не єдиним отцем Західної Церкви, який намагався відшукати спільну концептуальну основу для християнського розуміння благодаті та римського юридичного підходу до договорів, а особливо – до принципів договірних прав (добропорядність, справедливість, *fides, iustitia*). Важливо розуміти, що це було не надто простою задачею, і не лише через несистемний характер римського права, але й через те, що класична римська юриспруденція та богослов'я перебували у принципово різних системах координат, і їх поєднання вимагало вироблення певного інтегрованого підходу. В результаті святий Амвросій дійшов до висновку, що римське договірне право, а також принципи окремих контрактів підпадають під дію християнських принципів утримання від обману і слідування

простоті й істині [6, р. 208–209]. Це, з одного боку, дозволило Амвросію здійснити інкорпорацію принципів римського договірного права до християнської правової традиції, але з іншого – зумовило консервацію деяких непослідовностей у розумінні договорів, характерних для класичної юриспруденції, зокрема щодо юридичної сили пактів і контрактів.

Принцип утримання від обману, як було зазначено вище, дав змогу християнським богословам підвести під один знаменник не лише договори, але й навіть обіцянки. Отці Церкви (Ієронім, Іоанн Кассіан, Августин) дійшли до висновку про тотожність порушеної обіцянки обману ближнього. Зокрема, Августин надав визначення брехні («*Mendacium est falsa significatio cum voluntate fallendi*» – брехня є помилковим завіренням з наміром ввести в оману [7, с. 4]) і при цьому сформував правило про її несумісність з вірою, чим поширив її на всі домовленості і угоди. Це суттєво змінило ракурс застосування римського договірного права, яке було орієнтоване на формальний аспект згоди, а не на матеріальний зміст обіцянки, що, серед іншого, визначало відмінності між контрактами і пактами й тим самим надавало судовий захист першим і не надавало – другим. Якщо ж будь-яка обіцянка породжує зобов'язання морально-релігійно-правового характеру, то всяка відмінність між різними типами взаємодій, заснованими на певній взаємності, починаючи договором купівлі-продажу, закінчуючи вступом у шлюб, стиралася.

Між тим, деякі історики права припускають, що свідоме чи несвідоме прагнення до редукції договорів до обіцянок, а, відповідно, обов'язку дотримуватися договору – до гріху обману, стало наслідком більш загальної тенденції деформалізації угод у ранньому канонічному праві, яке передувало так званому «юридичному століттю», яким стало XII ст. [8, с. 12; 2, с. 134]. Отці церкви, як і християнська релігія в цілому, негативно ставилися до формалізму, у тому числі ритуального [9], і для них видавалося надлишковим вводити конструкцію обов'язковості договорів, якщо сам по собі договір – усього лише певним чином оформлена обіцянка (ця позиція іноді сповідується і сьогодні). Так само вони не бачили особливого сенсу і в тому, щоб на цій підставі розмежовувати контракти і пакти, якщо обидва вони базуються на обіцянці.

Ця ж сама тенденція деформалізації договірних прав спостерігалася і в інших аспектах вчення отців церкви. Оскільки основний фокус уваги середньовічних богословів було спрямовано на етичну сферу, а етика ще з часів Аристотеля розглядалася як вчення не лише про помисли (добродіє чи гріховні), але й про поведінку, то при розкритті морально-правової природи договору часто зверталася увага на намір того, хто дає обіцянку. Це стало своєрідною предтечею теорії автономії воля, яка сформується в західній юриспруденції набагато пізніше. Однак самі поняття наміру чи волі лишаються доволі слабко розробленими, і для їх позначення використовується значна кількість неоднозначних слів (*voluntas, propositum, animi motus, arbitrium, arbitri potestas, suffragium, obsequium* та ін.). Починаючи з вчення Іоана Кассіана, отці Церкви і наступні богослови визнають, що в будь-якій справі слід насамперед дослідити намір (*propositum*) того, хто дає обіцянку, а вже потім – форму її зовнішнього вираження [10, с. 487–488]. Важливою особливістю раннього канонічного права при аналізі обіцянок і договорів було те, що воля та її вираження досліджувались в контексті духовних рішень, а не мирських справ. Це дуже ускладнювало застосування відповідних доктринальних конструкцій, відомих римському праву.

Як уже зазначалося, проблема редукції договорів до односторонніх обіцянок в ранній доктрині християнської

церкви була безпрецедентним спрощенням правової логіки. Складно навести приклад іншої ціннісно-нормативної регулятивної системи, яка б визнавала зобов'язувальну будь-яку обіцянку. Це, своєю чергою, привело до того, що і богослови на межі V–VI ст. поступово почали обговорювати проблематику можливих обмежень цього принципу, а також ситуацій, коли вірянин звільнявся від зобов'язання, що виникало з обіцянки. Зокрема, поступово сформувалися три правила, які пом'якшували вимогу виконання обіцянок: обіцянка мала бути добровільною; вона мала відповідати нормам християнської моралі, зокрема щодо рівноцінності обміну та ідеї еквівалентності; вірянин міг бути звільнений від зобов'язання у випадку докорінної зміни обставин.

Перші два принципи в цілому відомі і римському праву, і були інкорпоровані до канонічного права насамперед тому, що вони логічно витікають з уявлення про християнську справедливість та свободу волі. Але нормативної форми вони набувають лише у VIII–IX ст., коли положення щодо необхідності реституції всього отриманого за угодами, здійсненими під впливом обману, погрози чи примусу, були включені до Декрету Граціана. По суті, ці положення були прямими запозиченнями з Кодексу Юстиніана.

Те ж саме стосується і відповідності обіцянок і угод принципам християнської моралі, хоча тут ситуація була не настільки однозначною. Августин наполягав на непорушності обіцянок, оскільки «для душі краще вистерти тілесні негаразди, аніж заплямити себе обманом» [7, с. 14]. Однак інші отці церкви вважали, що недотримання обіцянки є меншим злом, якщо її виконання приведе до «ганебних» наслідків, так, наприклад, мислив Амвросій [11, с. 22–23]. Згодом обидва підходи були визнані, хоча в різних сферах: вчення Августина стало більшою мірою застосовуватися щодо клятв, особливо клятв вірності, що мало важливе значення за доби Хрестових походів, тоді як вчення Амвросія лягло в основу християнської етики щодо обіцянок і договорів у мирській сфері [12, с. 74].

Спірними, між тим, лишалися питання щодо того, який зміст обіцянки можна вважати ганебним. Більш-менш визнаними стали позиції отців церкви щодо лихварства та порушення рівноцінності обміну, і в цьому сенсі християнська доктрина сильно відрізнялася від підходу, на якому базувалося римське право. В основі християнського вчення про рівноцінність обміну лежали ідеї засудження багатства, користі, наживи за рахунок обману ближнього; духовна смиренність і презирство до матеріальних цінностей заради набуття благ духовних; заклик до благодійності і чесної праці. Вони так чи інакше сходили до Біблійних текстів. Утім, як показує Д.Ю. Полдніков, навіть за часів Томи Аквінського богослови не виробили єдиного підходу до розкриття змісту принципу справедливої ціни і наслідків його недотримання [2, с. 131–132].

Нарешті, третє обмеження щодо обов'язкової реалізації принципу виконання обіцяного, яке полягало в докорінній зміні обставин, привнесло певну новаційність у договірне право порівняно з римськими практиками. Справа в тому, що римські юристи у більшості випадків ставилися до проблеми докорінної зміни обставин дуже обережно і, як правило, відносили її до так званих незручностей боржника, які не впливають на виконання зобов'язання [13, с. 176]. У цілому і юристи-класики, і їх візантійські нащадки дотримувалися позиції непорушності «правових кайданів» (зобов'язання) між контрагентами. Саме тому в усьому Юстиніанівому зводі вдається знайти лише окремі приклади допустимості змінити договірне зобов'язання, коли воно в силу непередбачуваних обставин стало «незручним» для боржника (правову природу таких обставин детально аналізує Д.Ю. Полдніков [14]). Натомість Декрет

Граціана, спираючись на роботи Августина, встановлював можливість відходу від зобов'язання у разі, коли цього вимагає докорінна зміна обставин (при цьому в якості прикладу використовується Цицеронівська промова, в якій він описує ситуацію з договором зберігання меча, під час дії якого власник меча з'їхав з глузду; така докорінна зміна обставин дозволяє боржнику не повертати власнику меч).

Висновки. Таким чином, раннє канонічне право майже до XII ст поєднувало в собі постулати християнства та окремі інститути римського права. Власне, саме завдяки церкві багато в чому римське право продовжувало зберігати свій вплив, оскільки саме на ньому церква базувала більшість правовідносин того часу. Не менш важливим фактором стало й те, що церква говорила мовою римського права – латиною, включно зі стрижневими поняттями договірного права (*promissio, iuramentum, pactum, placitum* тощо). Ці та багато інших точок перетину між канонічним та класичним римським правом, які мали передусім етичний і лінгвістичний характер (адже більшість принципів римського права базувалася на тих самих цінностях, що й християнство – справедливість, чесність, добра воля тощо), зробили можливим виникнення та доволі жвавий розвиток єдиного римсько-канонічного «книжного» права в університетах середньовічної Європи, що значною мірою зумовило суттєве просування на шляху до формування загального інтегрованого вчення про договір, яке, за великим рахунком, стало результатом спільних зусиль цивілістів та каноністів.

Список використаної літератури:

1. Мальцев Г.В. Культурные традиции права. М. : Норма – Инфра-М, 2013. 608 с.
2. Полдников Д.Ю. Формирование учения о договоре в правовой науке Западной Европы (XII–XVI вв.): дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. М. : Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 2016. 571 с.
3. Берман Г.Д. Западная традиция права: эпоха формирования. М. : Инфра-М – Норма, 1998. 623 с.
4. Вишневский А.А. Декрет Грациана: теология права и ее истоки. Вестник Российского университета дружбы народов. 1998. № 1. С. 35–42.
5. Шевченко И.Ю. Архаическое и современное социальное порядка: сакральное и насилие. Теория и практика общественного развития. 2010. № 3. С. 109–114.
6. Ambrose of Milan: political letters and speeches. Liverpool: Liverpool University Press, 2005. 308 p.
7. Августин Б. Письмо CCLVIII (к Марциану). Богословский сборник. 1999. № 4. С. 3–15.
8. Плешков Е.В. Каноническое право средневековой Европы: автореф. ... дисс. канд. юрид. наук : 12.00.01. Ставрополь: Ставропольский государственный университет, 2002. 27 с.
9. Дряхлов В.Н. Антиязыческие нормы в церковном праве Западной Европы в раннее средневековье. История государства и права. 2005. № 1. С. 58–60.
10. Иоанн К. Писания. Сергиев Посад: Свято-Троиц. Сергиева лавра: РФМ, 1993. 652 с.
11. Пареди А. Святой Амвросий Медиоланский и его время. Милан: Христианская Россия, 1991. 272 с.
12. Буткевич О.В. Формирование международно-правовой идеологии раннего средневековья. Государство и право. 2007. № 9. С. 73–81.
13. Кравцов А.С. Абстрактные и материальные обязательства в римском и в современном гражданском праве. М.: Статут, 2003. 314 с.
14. Полдников Д.Ю. Происхождение оговорки о неизменности обстоятельств (*clausula rebus sic stantibus*) в доктрине правоведов средневекового *ius commune*. Вестник Московского университета. Серия 11 Право. 2015. № 3. С. 35–41.